

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΝ ΚΟΣΜΟΝ

1. Η ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑ

Ἀπὸ μίαν σύντομον κοινωνιολογικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῶν κειμένων τῶν κλασσικῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν τὸν σεβασμὸν τῶν ἀρχαίων προγόνων μας πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς οἰκογενείας. Ἡ τεκνογονία, ἐν πρώτοις, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν ἔργον κυρίως τῶν «πατρῶων θεῶν καὶ τοῦ ὁμογυνίου Διός», ὁ δὲ παιδοκτόνος ἢ ὁ καλύων τὴν τεκνογονίαν ὡς «ἄδικα καὶ παράνομα δρῶν καὶ ἐξαμαρτάνων καὶ εἰς τοὺς προγόνους καὶ εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὸ ἴδιον γένος». Πρὸ παντὸς δὲ ἐξαμαρτάνει ὁ τοιοῦτος εἰς τὸν Δία, «τὸν ἐπόπτην τῶν ἀμαρτημάτων τῶν περὶ τὰ γένη» ¹. Ἐν τούτοις, μόνον περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ γένους ὁ λόγος. Διὰ τοῦτο καὶ ὠρισμένος νόμος ἐστέρει τῆς ζωῆς μόνον τὰ τέρατα καὶ ἄμορφα καὶ μὴ ἀρτιμελῆ παιδιά, ἐπειδὴ ἐθεωροῦντο ὡς οἰωνὸς ἀπαίσιος καὶ σημεῖον τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν. Τόσον δὲ ἀτεγκτος ἦτο ὁ νόμος οὗτος, ὥστε ἀνωφελεῖς ἀπέβαινον αἱ ἱκεσίαι τῆς δυστυχοῦς μητρὸς ἀκόμη καὶ ἐὰν ἐν τοιοῦτον παιδίον ἐτύγχανε νὰ εἶναι πρωτότοκον ². Πολλάκις, ὅμως, καὶ ἡ ἴδια ἢ μητέρα ἐπεθύμει τὸν ἐξαφανισμὸν ἐνὸς ἀναπήρου τοκετοῦ αὐτῆς. Τοῦτ' αὐτὸ συναντῶμεν καὶ μεταξὺ τῶν θεῶν, εἰς τὸν μῦθον τοῦ Ἡφαίστου, ὅστις γεννηθεὶς χολὸς διεμαρτύρετο ὅτι ἡ Ἥρα «ἠθέλησεν αὐτὸν κρύψαι» ³. Ὁ αὐτός, ὡς ἄνω, νόμος ἐπεκράτει καὶ εἰς τὴν Σπάρτην ⁴, ὡς γνωστόν. Ἐπίσης ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν αὐτοῦ ⁵, ὡς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ Πολιτικά του ⁶ κατοχυρώνουν τὸν νόμον «μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν». Ἀλλὰ τόσον ὁ Πλάτων ὅσον καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπουν τὴν «ἐξάμβλωσιν» ἢ «ἀπόθεσιν», μόνον τῶν ἀναπήρων καὶ μὴ ἀρτιμελῶν παιδίων. Ἀντιθέτως ὁ Λυσίας ὁ ρήτωρ ἀποδοκιμάζει παντελῶς τὴν ἀμβλωσιν θεωρῶν αὐτὴν ἀνόσιον ⁷.

1) Στοβαίου, Ἀνθολόγιον, 75, 15.

2) Πλάτωνος, Θεαίτητος 161α.

3) Ὁμήρου Ἰλιάς Σ 397.

4) Πλουτάρχου Λυκοῦργος 16.

5) Πλάτωνος, Πολιτεία V, 460C.

6) Ἀριστοτέλους, Πολιτικά VII, 14.

7) Λυσίου, Κατ' Ἀντιγένους ἀμβλώσεως.

Αἱ Θῆβαι, ὡσαύτως, ἀπηγόρευον διαρρήδην αὐτήν, καθὼς ὁ Αἰλιανὸς ⁸ μαρτυρεῖ «ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον, οὐδ' εἰς ἐρημίαν αὐτὸ ρῖψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ· ἀλλ' ἐὰν ἡ πένης εἰς τὰ ἔσχατα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θῆλυ ἐστίν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῶων σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτό, αἱ δὲ παραλαβοῦσαι ἀποδίδονται τὸ βρέφος τῷ τιμῇ ἐλαχίστην δόντι· ῥήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία γίνεται, ἥ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτήρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα». «Ὡστε ἡ πολιτεία ἐμερίμνα μὲν περὶ τῆς τροφῆς τοῦ παιδίου, ἀλλ' ἐκτὸς τούτου οὐδὲν πλέον ἐδύνατο, διότι οἱ ὑπάρχοντες δεσμοὶ δὲν κατέλυον τὴν δουλείαν.

Παρὰ Ρωμαίοις ἐπεκράτει τὸ πατρικὸν κύρος, τὸ ὁποῖον οἱ ἑλληνικοὶ νόμοι οὐδέποτε ἐπέτρεψαν, διότι ἡ Patria Potestas αὐτῶν ἦτο μᾶλλον τελεία κτῆσις τοῦ πατρὸς, κυρίου ὄντος νὰ πωλήσῃ ἢ καὶ νὰ θανατώσῃ τὸ παιδίον. Καὶ ἡ μὲν τῶν πολλῶν γνώμη ἀπεδοκίμαζε παντάπασι τὴν βάρβαρον ταύτην σκληρότητα, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τῆς δευτέρας μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος ἡ πολιτεία καὶ οἱ νόμοι συνέστειλαν αὐτήν ⁹. Οὕτως ἐπὶ Αὐγούστου διὰ νόμου ἀπεδίδοντο τιμαὶ καὶ ὠφέλειαι εἰς τοὺς ἔχοντας τρία ἢ περισσότερα παιδιά, τοῦθ' ὅπερ συνέβαλλεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκθέτων. Ἀπὸ δὲ τοῦ 374 π.Χ. διὰ νόμου πλέον ἀπηγορεύετο ἡ ἐκθεσις τῶν παίδων θεωρουμένη ἀνόσιος, καὶ τακτῇ ζημίᾳ ὑπέκειτο ¹⁰. Καὶ δὲν γνωρίζομεν μὲν, ποῖα ἦτο ἡ ζημία, τοῦτο δὲ μόνον ἀσφαλῶς μανθάνομεν, ὅτι οὐδ' αὕτη ἡ διάταξις ἐξήρκεσε πρὸς σωφρονισμὸν τῶν ἀνθρώπων ¹¹.

2. ΕΟΡΤΑΙ ΕΠΙ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΕΙ ΚΑΙ ΤΗ ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

«Ὅσοι ὄχι μόνον δὲν ἐξέθετον τὸ νεογνόν, ἀλλὰ καὶ λόγον εἶχον ἐπὶ τούτῳ νὰ χαίρωσι, ὑπεδέχοντο τοῦτο μὲ μεγάλας ἐορταστικὰς ἐκδηλώσεις. Ὅλη ἡ οἰκογένεια ἔχαιρε, μάλιστα δὲ οἱ οἰκεῖοι, ἐλεύθεροί τε καὶ δοῦλοι, ἀλλὰ καὶ οἱ προσήκοντες καὶ οἱ φίλοι μόλις ἐπληροφοροῦντο τὴν εὐφρόσυνον εἶδῃσιν. Καὶ κατὰ μὲν τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους τῆς Ρώμης οἱ γονεῖς ἔστελλον ἀγγελιαφόρους «πρὸς τοὺς ἐγγύτατα μόνον γένους» διὰ νὰ τοὺς ἀναγγείλουν ὅτι ἐγέννησαν παιδίον, δι' αὐτῶν δὲ διεδίδετο ἡ εἶδησις καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Εἰς τὴν ἀπέραντον ὁμῶς Ρώμην τῶν χρόνων τῶν καισάρων τινὲς ἐξήγγελλον τοῦτο καὶ διὰ τῶν τότε ἐφημερίδων ¹². Τότε δὲ συνηθρίζοντο οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι διὰ νὰ συγχαροῦν τοὺς γονεῖς, καὶ μάλιστα «εἰ υἱὸς ὁ γιγνόμενος ἦν» ¹³, καὶ διὰ νὰ ἴδωσι τὸ νεογέννη-

8) Αἰλιανοῦ, Ποικίλη Ἱστορία II, 7.

9) Walter, Ἱστορία τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου § 110, σημ. 26 κ.έ.

10) Cod. Iustin. VIII, 52, 2. Πρβλ. Cod. Theodos. V, 7, 1 καὶ Honorius αὐτόθι 2 (ἐκδ. Haenel).

11) Στοβαίου, Ἀνθολόγιον (OE.) 75, 14.

12) Ἰουβενάλιου Σάτ IX 84: tolis enim et libris actorum spargere gaudes argumenta viri.

13) Θεοφράστου, Χαρακτῆρες 17, ιζ'.

τον¹⁴ κομίζοντες πολλάκις καὶ τὰ «ὀπτήρια»¹⁵, διότι ὤφειλον νὰ δωρήσωσί τι εἰς τοὺς γονεῖς ἐπειδὴ εἶδον τὸ παιδίον. Καὶ οἱ δοῦλοι συνήθιζον νὰ ἐκφράζουν τὴν χαρὰν των διὰ δώρων, ὡς δακτυλιδίων, περιδεραιῶν κ.λ.π., κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτου¹⁶. Ἦσαν δὲ τὰ δῶρα αὐτὰ ἀκριβὰ καὶ εἴθιστο νὰ προσφέρωνται παρ' αὐτῶν ὄχι μόνον κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ παιδίου, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτὴν τῶν γενεθλίων¹⁷, κ.ἄ. Ὅσοι δὲ δὲν ἔβλεπον τὸ παιδίον ἅμα τῇ γεννῇσει του, ἠδύναντο πάντως νὰ τὸ ἴδουν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν καθαρμῶν, τὴν πέμπτην¹⁸, συνήθως, ἡμέραν ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἢ εὐθὺς ὡς ἡ ὑγεία τῆς μητρὸς καὶ τοῦ βρέφους ἐπέτρεπεν τοῦτο, κατὰ δὲ τὸν Ἡσύχιον¹⁹ τὴν ἐβδόμην, ἀλλ' ἴσως οὐδεὶς ὑπῆρχεν τότε σχετικὸς νόμος. Ὁ καθαρμὸς μετὰ τὸν τόκον ἦτο ἀναγκαῖος τόσον διὰ τὴν μητέρα καὶ τὴν μαῖαν, ὅσον καὶ δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἤγγισαν ἢ ἐθώπευσαν τὸ παιδίον. Ἐπειδὴ δὲ πᾶς μεμολυσμένος τὸ σῶμα ἐκωλύετο τῶν ἱερῶν, ἡ ἡμέρα αὕτη τοῦ καθαρμοῦ, ὡς ἀποκαθαίρουσα τὸ σῶμα, ἦτο ἱερά. Εἴθιστο δὲ ἐν Ἀθήναις νὰ προσάγωσιν κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν τὸ παιδίον εἰς τὴν ἐστίαν καὶ νὰ καταθέτουν αὐτὸ παρὰ τοὺς ἐφεστῆεις, τρέχοντες πέριξ τῆς ἐστίας ἐξ οὗ καὶ Ἀμφιδρόμια ἐκαλεῖτο ἡ ἐορτὴ²⁰. Ἐστόλιζαν δὲ ἐορταστικῶς τὴν οἰκίαν μὲ χλωροὺς κλάδους καὶ στεφάνους, καὶ ἀνῆρτων πρὸ τῶν θυρῶν ἐπὶ μὲν τῶν ἀρρένων στέφανον ἐλαίας, ἐπὶ δὲ τῶν θηλειῶν ἔρια διὰ τὴν τालασίαν²¹. Οἱ Ρωμαῖοι, ὡσαύτως, ἐκόσμουν τὰς θύρας τῶν οἰκιῶν των²².

Ἐτέρα ἐορτὴ ἦτο ἡ τῶν Ὀνομαστηρίων, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο τὴν δεκάτην ἡμέραν, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ δεκάτη ἐκλήθη²³, ὕστερον δὲ τὴν ἐβδόμην²⁴. Εἰς τὴν Ρώμην, ἡ ἡμέρα τῶν καθαρμῶν, dies lustricus, ἦτο ἡ αὕτη μὲ τὴν τῶν ὀνομαστηρίων, nomenclae dies²⁵, καὶ ἦγετο οὐχὶ τὴν δεκάτην ἀλλὰ τὴν ἐνάτην, ἐξ οὗ καὶ τὴν Deam Nundinam αἱ γραφαὶ τῶν ἱεροφαντῶν ἐπλαττον προσωποποιοῦσαι, ὅφ' ἦς τὴν αἰγίδα πανηγυρικῶς τὸ ὄνομα ἐτίθετο²⁶. Μόνον δὲ τοῖς ἄρρεσιν ἐνα-

14) Πλάτωνος, Νόμοι VI, 784 «εἰς τὰς τῶν παίδων ἐπιτελειώσεις».

15) Εὐριπίδου, Ἴων, 1127. Καλλιμάχου, Ὑμν. εἰς Ἀρτεμιν 74. Πολ-
λάκις συγχέονται τὰ «ὀπτήρια» μὲ τὰ «ἀνακαλυπτήρια».

16) Πλάτου, Ἐπίδικος 626 (ἐκδ. Geppert).

17) Τερεντίου, Φόρμιος, 46 (ἐκδ. Fleckeisen).

18) Σουίδας ἐν λέξει «Ἀμφιδρόμια». Πλάτου, Truculentus, 422.

19) Ἡσύχιος ἐν λέξει «δρομιάμφιον ἡμαρ».

20) Πλάτωνος, Θεαίτητος 160e. Ἀριστοφ., Λυσιστρ. 757. Ἐφίπ-
πος παρ' Ἀθηναίῳ, IX, 370d. Ἀρποκρατίων καὶ Σουίδας ἐν λ. «Ἀμφιδρόμια».

21) Ἡσύχιος ἐν λ. «στέφανον ἐκφέρειν» II, 1266.

22) Ἰουβενάλιου Σάτ. IX, 85: foribus suspende coronas.

23) Ἀριστοφάνους, Ὀρνιθεὺς 922 & 494. Εὐβουλος παρ' Ἀθηναίῳ
XV, 668d.

24) Ἀριστοτέλους, Περὶ ζώων ἱστορ. VII, 81. Ἰδ. καὶ Ἀρποκρατ. ἐν λ.
«ἐβδομευμένον».

25) Σουητηρίου, Νέρων 6. Festus ἐν λ. Iustrici dies. Μακροβίου, Σατουρ-
νάλια I, 16.

26) Μακροβίου, ἐνθ. ἀνωτ.

ταίσις, τοῖς δὲ θήλεσιν ὀγδοαίοις τὰ ὀνόματα ἐτίθεντο «ὕπαινιτόμενοι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοῦτο, ὅτι καὺξεται τὸ θῆλυ καὶ ἀκμάζει καὶ τελειοῦται πρότερον τοῦ ἀρρενος» 27. Διατί δὲν ἐτέλουν τὰ ὀνομαστήρια πρὸ τῆς ὀγδῆς ἡμέρας ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι «ἡ ἑβδόμη σφαλερὰ ἦν τοῖς νεογνοῖς πρὸς τε τὰ ἄλλα καὶ τὸν ὀμφαλόν» 28. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ ἑορτὴ τῶν ὀνομαστηρίων μὲ μεγάλην πολυτέλειαν, ὅσον ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν γονέων ἐπέτρεπε, μὲ θυσίας εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τραπέζια εἰς τοὺς φίλους, καὶ ἐνίοτε «νύχθ' ὄλην κωμάζοντες καὶ ὀρχοῦμενοι» 29.

Ἄνομοιομορφία παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὀνομάτων μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων. Διότι ὁ μὲν Ἕλληνας ἐλάμβανεν ἓν μόνον ὄνομα, προσέθετε δὲ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς 30 καὶ τοῦ δήμου ἢ τῆς πόλεως διὰ νὰ διακρίνηται τῶν ὁμωνύμων αὐτοῦ, ὡς ἐ.π. Δημοσθένους Δημοσθένους Παιανιεύς. Ἡ προσθήκη δ' αὕτη μόνον ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν ἐγένετο, ἐπὶ δὲ τῶν γυναικῶν ὅχι μόνον ἐθεωρεῖτο περιττὴ, καθὼς πλεῖσται στῆλαι μαρτυροῦσιν ἓν μόνον ὄνομα ἐπιγεγραμμένον ἔχουσιν, ἀλλὰ καὶ καταγέλαστος 31. Ἡ ὁμηρικὴ συνήθεια τῆς προσθήκης τῶν πατρωνυμικῶν 32, ὡς Ἀχιλλεύς ὁ Πηλεΐδης, ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἔχει λησμονηθῆ. Καὶ εὐρίσκομεν μὲν τοιαῦτα πατρωνυμικά καὶ μεταγενεστέρως, ὡς Φωκίων, Δημάδης, Ἀριστείδης 33, ἀλλὰ ταῦτα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς κύρια ὀνόματα ἀποστερηθέντα τῆς πατρωνυμικῆς σημασίας. Ἐκαλεῖτο δὲ ὁ υἱὸς σπανιώτερον μὲν τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πάππου καὶ μάλιστα ὁ πρεσβύτερος 34, ἀλλ' οὐδὲν ἐκώλυε τοὺς γονεῖς νὰ καλῶσι τὰ τέκνα μὲ τὸ τυχόν ὄνομα πλάττοντες αὐτὸ ἐλευθέρως διὰ τὴν περὶ τὴν σύνθεσιν εὐχέρειαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ ὄνομα ἐδίδε συνήθως ὁ πατήρ, ἐνίοτε καὶ ἡ μήτηρ 35, ἴσως δὲ καὶ ἐφιλονίκουν πολλάκις περὶ αὐτοῦ καὶ ἐλοιδοροῦντο, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῶν «Νεφελῶν» τοῦ κωμικοῦ Ἀριστοφάνους 36. Οἱ Ρω-

27) Πλουτ., Ῥωμαίων (cii) 102. Μακροβίου καὶ Festus ἐνθ' ἀνωτ.

28) Πλουτάρχου, Ῥωμαίων (cii) 102.

29) Ἰσαίου 3, 70 (Περὶ τοῦ Πύρρου Κλήρου). Δημοσθένους πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος (39) 22 & 25. Ἴδε καὶ πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικός Μητρός 34 (40, 34).

30) «Πατρόθεν ὀνομάζεσθαι», Ξενοφῶντος, Οἰκον. VII, 3.

31) Θεοφράστου, Χαρακτῆρες 13 (ιγ) περὶ τὸ τέλος.

32) Βλ. ἡμ. μελέτην, «Περὶ τῶν Πατρωνυμικῶν παρ' Ὀμήρῳ» (Ἀγγλιστί), ἐν Περιοδ. ΠΛΑΤΩΝ, τόμ. ΙΗ' (1966), τεύχη 35/36, σελ. 241—256.

33) Pape, Λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων XXXII, ἐκδ. Benseler.

34) Εὐσταθίου, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα E. 546 (σελ. 581. 4), «ἰστέον δέ, ὅτι παλαιάτατον ἔθος ἦν τοὺς ἐγγόνους καλεῖσθαι τοῖς τῶν πάππων ὀνόμασι». Πρβλ. Δημοσθ., πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος 38. Καὶ ἡ πρεσβυτέρα δὲ θυγάτηρ τῷ τῆς τήθης (τροφῶ) ὀνόματι ἐκαλεῖτο. Ἴδ. Ἰσαίου, περὶ τοῦ Πύρρου Κλήρου 30.

35) Εὐριπ., Φοῖν. 57, «τὴν μὲν Ἰσμήνην πατὴρ ὠνόμασε, τὴν δὲ πρόσθεν Ἀντιγόνην ἐγώ».

36) Ἀριστοφάνους, Νεφέλαι 60 κ.ἐξ. Πρβλ. ὡσαύτως Ἱππολ. Ἡφ. Νον. Hist. 4 (σελ. 189, 22 ἐκδ. Westerm), ἐνθα ὁ Πύρρος καὶ ἡ Ἑλένη κρίνουν διὰ τῶν κύβων ἐὰν τὸ παιδίον πρέπει νὰ ὀνομασθῇ πατρίθεν ἢ μητρίθεν.

μαῖοι οὐδέποτε ἐχρησιμοποιοῦν τὰ πατρωνυμικά, ἀλλὰ τὸ ἐκ γένους ὄνομα μετεδίδοτο ἀπὸ γένους εἰς γένος. Ἐκαστος δὲ ἔφερεν ἐν ἴδιον ὄνομα καὶ τοιοῦτα ὀλίγα μόνον, περὶ τὰ τριάκοντα, εὐρίσκομεν ³⁷. Ὅταν, ὅμως, σὺν τῷ χρόνῳ ἐγένοντο τὰ γένη πολυπληθέστερα κάθε Ρωμαῖος ἐλάμβανεν τρία ὀνόματα, Praenomen, Nomen καὶ Cognomen ³⁸, εἰς τὰ ὁποῖα πολλάκις προσετίθεντο καὶ τιμητικὰ προσωνύμια τὰ Agnomina ὕστερον κληθέντα, ὡς Asiaticus, Africanus. Τέλος ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ ἕκαστος Ρωμαῖος εἶχεν πλῆθος ὀνομάτων, ὅχι μόνον τοῦ γένους τοῦ πατρὸς ἀλλὰ καὶ τῆς μητρὸς ὡς Marcus Messius Rusticus Aemilius Papus Arius Proculus Iulius Celsus ³⁹, τὴν ἀπειροκαλίαν καὶ ματαιότητα αὐτοῦ ἐπιδεικνύων.

3. MANTEIAI—ΔΕΙΣΙΔΑΙΜONIAI—ΦΥΛΑΚΤΑ

Αἱ περὶ τῶν θεῶν δοξασίαι τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων μᾶλλον ἄφθονον δεισιδαιμονίαν ἐνέπνεον αὐτοῖς ἢ πραγματικὴν εὐσέβειαν. Διὸ καὶ ἐφοβοῦντο ἐνίοτε μὲν τοὺς ἀμεταστρόφους νόμους τῆς εἰμαρμένης, ἐνίοτε δὲ τὴν τυχαίαν ροπὴν, ἣν ἡ κακία εἶχεν. Ἐπίστευον πρὸ παντὸς ὅτι ἡ εἰμαρμένη ὥριξε πάντα τὰ τοῦ βίου ἐνὸς ἐκάστου, καὶ ὅτι τὸ πεπρωμένον γίνεται γνωστὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ σημείων, προρρήσεων, ὀνείρων κ.τ.τ. Ὅθεν καὶ παντὶ τρόπῳ ἡγωνίζοντο νὰ ἐξερευνήσουν τὰ κρυπτόμενα σχέδια τῆς μοίρας ἢ τῆς εἰμαρμένης ὅχι μόνον ἐκ περιεργείας ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ ἀποφύγουν ἢ ἀποτρέψουν τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον, καθ' ὅτι ἡδυνάτουσαν νὰ ὑποτάσσωνται πάντοτε τυφλῶς εἰς τὴν εἰμαρμένην ἔχοντες τῆς γνώμης τὸ ἐλεύθερον. Διὰ τοῦτο, καίτοι κατανοοῦντες ὅτι ἐμειονέκτουσαν ἐν τῷ ἀγῶνι πρὸς τὴν εἰμαρμένην, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Οἰδίποδος καὶ ἄλλων πολλῶν παναρχαίων μύθων, ἐν τούτοις δὲν ἐπαύοντο ἀγωνιζόμενοι πρὸς αὐτὴν καθ' ὅλον τὸν βίον.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οἱ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ὡς ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Δίων ὁ Κάσσιος, γράφοντες τοὺς βίους ἐνδόξων ἀνδρῶν συνήθιζον ἀρχόμενοι νὰ ἀναφέρωσιν σημεῖα τινα, ἅνινα ἐπιφαινόμενα κατὰ τὴν κύησιν ἢ τὸν τόκον προήγγελλον τὸ μέλλον μεγαλεῖον ἢ τοῦναντίον. Καὶ ὅτε μὲν ὄνειρα αὐτῆς τῆς μητρὸς ἀναφέρουσιν, ὡς τὸ τῆς Ἐκάβης ἰδούσης, ὅτε τὸν Πάριν ἐκύνει, ὅτι πῦρ ἔτεκεν ⁴⁰, ἢ τῆς Ὀλυμπιάδος τῆς μητρὸς τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, «ἢ ἔδοξε βροντῆς γενομένης ἐμπεσεῖν τῇ γαστρὶ αὐτῆς κεραυνόν ⁴¹», ὅτε δ' ἄλλων σημεῖα ἢ ὄνειρα, ὡς ὁ Σουη τώνιος περὶ τοῦ Αὐγούστου ⁴².

37) Valer. Maxim., De nominum ratione. Zell, Handbuch der römischen Epigr. II, 31.

38) Ἰουβεν., Σάτ. V, 127, «tamquam habeas tria nomina».

39) Orell., Inscript. Lat. I, 2760, πρβλ. καὶ 2759 & 2761.

40) Βιργιλίου, Αἰνείας VII, 320.

41) Πλουτάρχου, Ἀλέξ. 2, 2.

42) Σουητωνίου, Ὁκτ. Αὐγούστου, 94.

Μόλις δὲ ἐγεννᾶτο τὸ παιδίον προσήρχοντο προφῆται καὶ προφήτιδες διὰ τὸ ἀποκαλύψουν εἰς τὴν μητέρα τὸ πεπρωμένον τοῦ νεογνοῦ. Τὸ ἔθος δὲ τοῦτο τόσον κοινὸν καὶ νόμιμον ἦτο, ὥστε κατὰ τὴν θεολογίαν τῶν Ρωμαίων καὶ θεαί τινες, αἱ Carmentes ⁴³, αἰτινες ἐγνώριζον τὸ πεπρωμένον τῶν νεογνῶν, ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν τοιαύτην ἀποκάλυψιν. Γενικῶς δὲ κατὰ τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων δόξαν αἱ Μοῖραι, Parcae, αἱ τὴν ἄτρακτον ἐπικλώθουσαι ἐκαλοῦντο νὰ ἄσωσι τὸ πεπρωμένον ἐκάστῳ, ταύτας δὲ καὶ ὁ ποιητὴς Κάτουλλος εἰσάγει εἰς τὸν γάμον τοῦ Πηλέως καὶ τῆς Θέτιδος ἵνα ἄσωσιν τοὺς μαντικούς λόγους ⁴⁴.

Τὰ εἶδη τῆς μαντικῆς ἦσαν διάφορα εἰς διάφορα ἔθνη καὶ διαφόρους περιπτώσεις: ἡ πτῆσις ἢ ἡ φθογγὴ τῶν πτηνῶν καὶ οἰωνῶν, τὰ σπλάγχνα τῶν ζώων, ἡ πτῶσις τοῦ κλήρου, ἕως οὗ τέλος πάντα ταῦτα τὰ εἶδη ὑποκατεστάθησαν καὶ ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τῆς ἀστρομαντείας τῶν Χαλδαίων. Ἡ ἀστρομαντεία δὲ εἶθιστο ἐκ παλαιτάτων χρόνων εἰς τὰ ἀνατολικά ἔθνη ἀρχικῶς καὶ Αἴγυπτον ὅθεν μετέφερον ταύτην εἰς Ἑλλάδα οἱ Ὀρφικοὶ ⁴⁵ καὶ οἱ Πυθαγόρειοι. Καὶ παρὰ τὸ ὅτι πολεμηθεῖσα ὑπὸ σοφῶν καὶ διαπρεπῶν συγγραφέων καὶ ἀνδρῶν, ὡς τοῦ Εὐδόξου καὶ Παναιτίου καὶ ὕστερον τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ Πλωτίνου, ἐν τούτοις διεδόθη καὶ μετηνέχθη ἐξ Ἑλλάδος καὶ εἰς Ρώμην, ἔνθα πολλοὶ μάλιστα μὲν γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες ἠσπάσαντο αὐτήν ⁴⁶. Ὁ ἐπιστημονικῶς ὑπερασπίσας αὐτὴν Ρωμαῖος ὑπῆρξεν ὁ σύγχρονος τῷ Κικέρωνι Νιγίδιος ὁ Φίγουλός. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου, ὡσαύτως, ἡ Ρώμη γέμει ἀστρομαντῶν καὶ ἀστρολόγων, οἵτινες κατεχρῶντο τὸ εὐπιστον τοῦ λαοῦ δι' ἐπαγωγῶν, ἐπιδῶν καὶ γοητειῶν. Ἐνεκα τούτου, πολλάκις ἡ πολιτεία ἐδίωξεν αὐτοὺς καὶ ὁ μὲν Ἀγρίππας τῷ 33 π. Χ. ἐξώρισεν αὐτοὺς ἐκ τῆς Ρώμης, ὁ δὲ Τιβέριος τῷ 13 μ. Χ. ἐξ ὅλης τῆς Ἰταλίας ⁴⁷, ἀλλ' ἤλθον πάλιν, ὡς καὶ ὅτε ὑπὸ τοῦ Βιτελλίου ἐξεδιώχθησαν ⁴⁸, «Genus hoc», λέγει ὁ Τάκιτος ⁴⁹, «in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur». Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Σεβήρου ἡ ἀστρολογία ἐδιδάσκετο δημοσίᾳ ὡς ἐπιστήμη ⁵⁰. Αἰτία τοῦ τοιούτου διωγμοῦ τῶν ἀστρομαντῶν ἦτο, βεβαίως, ἡ κατάχρησις καὶ ὑπερβολὴ αὐτῶν. Συνίστατο δὲ ἡ ἀστρομαντικὴ εἰς τὸ νὰ εὖρωσιν ποῖον ζώδιον ἀνέτελλεν κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, ν' ἀριθμήσουν τοὺς πλανήτας καὶ τὴν θέσιν αὐτῶν κατὰ τὴν ὥραν τῆς γεννήσεως. Καὶ δύο μὲν τῶν πλανητῶν ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἐσή-

43) Αὐγουστίνου, Περὶ τῆς Πολιτ. τοῦ Θεοῦ IV, 11, «in illis deabus, quae fata nascentibus canunt et vocantur Carmentes».

44) Κάτουλλος 64, 306 κ.εξ.

45) Ἡρόδοτος II, 82. Λουκ., Ἀστρολ. 10 (364).

46) Ὁρατίου Ὡδὴ I, 11. Ἰουβεν. VI, 552 κ.ε.

47) Δίων ὁ Κάσιος XLIX, 43, 5 Τακίτου, Χρονικὰ II, 32, ἴδε σημ. Orelli. Σουητωνίου, Τιβέριος 36.

48) Τακίτου, Ἰστορ. II, 62. Σουητωνίου, Βιτέλλιος 14.

49) Τακίτου, Ἰστορ. I, 22.

50) Ael. Lampridius, A lex. Severus 27.

μαινον εὐτυχίαν, δύο δ' ἑτεροὶ ὁ Ἄρης καὶ ὁ Κρόνος δυστυχίαν, ὁ δ' Ἑρμῆς, ὅτε μὲν εὐτυχίαν, ὅτε δὲ δυστυχίαν.

Τόσον οἱ Ρωμαῖοι ὅσον καὶ οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον μεγάλως καὶ εἰς τὰς ἀρὰς ⁵¹ ὡς προκαλοῦσας τὴν παρὰ θεοῦ τιμωρίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πολλὰ κακά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀπλὴν πρόρρησιν κακοῦ τινος ὡς δυναμένην νὰ ἐπιφέρῃ βλάβην τινά, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ὁ εὐχόμενός τινι κακόν τι, ἢ φθονῶν τινι, ἢ βασκάνῳ ὀφθαλμῶ τινι προσβλέπων ἡδύνατο νὰ βλάβῃ αὐτὸν προκαλῶν νόσον τινά, ἢ ἄλλην συμφοράν, ἢ καὶ τὸν θάνατον. Ἡ δὲ πίστις τῆς ἰσχύος τῆς βασκανίας (fascinatio) ὄχι μόνον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἦτο μεγάλη, ὡς ὁ Ἡρόδοτος μαρτυρεῖ, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ δὴ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, ὅτε λαβοῦσα τεραστίας διαστάσεις ἐγένετο ἀποτρόπαιος, καθὼς φαίνεται ταῖς δίκαις κατὰ τῶν φαρμακίδων. Καὶ σήμερον, ὡς γνωστόν, ἡ πίστις αὕτη ἐπικρατεῖ εἰς πολλοὺς ὄχι μόνον ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ, ἀλλ' εἶναι ἐρριζωμένη καὶ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Εἶχον καὶ ἔχουν μάλιστα τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ ἀβρότεροι καὶ ἑρασιμώτεροι ἐπασχον περισσότερον ἐξ αὐτῆς. Καὶ ὁ μὲν ἀνὴρ δύναται νὰ καταφρονῇ αὐτῆς, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ γυνή· μάλιστα δὲ τὰ παιδία καὶ τὰ κατοικίδια ζῶα εἶναι εὐπρόσβλητα ὑπ' αὐτῆς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον αἱ τιτθαί, αἱ τροφοὶ δηλονότι καὶ θεραπαινίδες, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς προεφύλαττον αὐτὰ ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐπικειμένων κινδύνων παντοίοις βασκανίοις (graeafiscini), ἥτοι περιλείχουσαι τὸ μέτωπον ⁵² ἢ περιαλείφουσαι τῷ ἰδίῳ σιάλῳ τὸ πρόσωπον διὰ τοῦ μέσου δακτύλου ⁵³, «ἢ βόρβορον ἐν τῷ βαλανεῖῳ λαμβάνουσαι καὶ τῷ δακτύλῳ χρίσασαι τυπούσι κατὰ τοῦ μετώπου τοῦ παιδίου· κἀν ἔρηται τις, τί βούλεται ὁ βόρβορος, τί δ' ὁ πηλός; ὀφθαλμὸν πονηρὸν ἀποστρέφει, φασί, καὶ βασκανίαν καὶ φθόνον» ⁵⁴, ὡς καὶ σήμερον γίνεται ἐν Ἑλλάδι.

Πρὸς τούτοις συνήθιζον, καὶ ἀκόμη σήμερον συνήθιζον, νὰ κρεμῶσιν ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἢ τοῦ στήθους τῶν παιδίων ἀλεξητήρια ⁵⁵ βασκανίας καὶ μαγγανείας, τὰ καλούμενα «φυλακτήρια» ἢ «περίπτα» ἢ «περιάμματα», καὶ σήμερον «φυλάκτα», καὶ δὴ περιδέραια μὲν ἐκ τῶν θηλέων, περιστηθίδας δ' ἐκ τῶν ἀρρένων ἐν Ἑλλάδι. Τὰ περιδέραια ταῦτα σχῆμα ὄψεως ἔχοντα ὑπεμύνησκον τὸν μῦθον τοῦ Ἑρεχθέως καὶ ὑπεδήλουν, ὅτι ἐφύλαττον τὸν ἀνθρωπὸν ἀπὸ τῶν κακῶν, ὡς οἱ ὄφεις ἐφύλαξαν τὸ παιδίον ⁵⁶. Ποικίλα δὲ ἦσαν τὰ περίπτα, ὡς καὶ ἡ ὕλη, ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο. Καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲν μετεχειρίζοντο χρυσᾷ περι-

51) Πρβλ. I. Θ. Κακριδῆ, Ἄρ α ἰ, ἐν Ἀθήναις 1929.

52) Schol. Acronis in Horat. Epod. VIII, 18: «Lingua enim detersa fronte mulieres amputare se infantibus putant fascinum. Βασίλειος πρὸς Γρηγ. τὸν Ναζιανζηνὸν 874, ἐκδ. Bast.

53) Πέροσιος II, 32. «Frontemque atque uda labella infami digito et lustralibus ante salvis expiat».

54) Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Ἐπιστ. I, τῆς πρὸς Κορινθ. Ὁμιλίας XII, ἡ'. Πρβλ. Πετρώνιον, Σάτ. 131.

55) Ἰ. Χρυσοστ., εἰν. ἀν.

56) Εὐριπίδου, Ἰων 25 καὶ 1427.

πτα ὡς δραστικώτερα ⁵⁷, οὐχ ἦττον δὲ ἐχρῶντο καὶ τῷ ἡλέκτρῳ καὶ κοραλλίῳ ⁵⁸, οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι ἤρκοῦντο καὶ εἰς εὐτελέστερα. Εἰδός τι τοιούτων περιάπτων ἦσαν καὶ αἱ σεληνίδες, ὡς καὶ ἐκ τῆς κωμῳδίας «Ἐπίδικος» τοῦ Πλαύτου φαίνεται ⁵⁹, ἐνθα ὁ δοῦλος ὑπομιμνήσκει τὴν νεάνίδα ὅτι σεληνίδα αὐτῇ παιδίῳ οὐση ἐδωρήσατο, καὶ ἀλλοθεν ⁶⁰, καὶ ἐκ τῶν μνημείων τῆς εἰκαστικῆς τέχνης. Εἰς ἄλλην κωμῳδίαν τοῦ αὐτοῦ ἀναφέρονται διάφορα ἄλλα ἐπίσης περιάπτα, τὰ ὅποια ἔφερε τὸ παιδίον μεθ' ἑαυτοῦ, ὅτε ἠρπάγη ὑπὸ ληστῶν, ὡς ξιφίδιον ἐγγεγλυμμένον φέρον τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς, ἀμφίστομος πέλεκυς φέρων τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς, μικρὸν δρέπανον, δύο ἡνωμέναις χεῖρες, χοιρίδιον καὶ χρυσὴ βοῦλλα ⁶¹. Πάντα δὲ ταῦτα *sterundia* κρόταλα καλούμενα εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν κωμῳδιῶν χρησιμεύουσιν πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν παιδίου, τὸ ὅποῖον οἱ γονεῖς ἐξέθηκαν ἢ ἀπώλεσαν καὶ αὐξανόμενον ἀνευρίσκουσιν ⁶². Ἦτο δὲ ἡ βοῦλλα φακοειδὴς τις θήκη, ἥτις οὐχὶ ἐκ ταινίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ περιδεραίου ἐξαρτωμένη ἐπὶ τῷ θώρακι ὡς τὸ κύριον κόσμημα ἐφέρετο, ὡς ἐκ τῶν μνημείων τῆς τέχνης φαίνεται ⁶³. Ὡς δὲ ἀναφέρεται, τὸ ἔθος τοῦτο ἦτο ἐτρουσκικόν ⁶⁴, διότι πρῶτον οἱ παῖδες τῶν Ἑτρούσκων ἐφόρουσαν βοῦλλας, ἀφ' ὧν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι παραλαμβάνοντες τοῦτο πάντες οἱ ἐλεύθεροι ἔφερον ταύτας, οὐχὶ δὲ μόνον οἱ πατρίκιοι. Τὸ πρῶτον δ' ἀναμφιβόλως γενέθλιον δῶρον ⁶⁵, τὸ ὅποῖον ὁ πατήρ ἐδωρεῖτο εἰς τὸν παῖδα, ἦτο ἡ βοῦλλα, τὴν ὅποιαν οὗτος ἔφερεν ἕως οὗ ἐγένετο ἐφηβος, διότι ὁ ἐφηβος ἠδύνατο νὰ στερηθῇ αὐτῆς. Ἦτο δὲ ἡ βοῦλλα κολίη καὶ περιεῖχε βασκάνιον τι ⁶⁶. Τὰ βασκάνια ταῦτα ἦσαν ποικίλα, διότι πολλὰ τοιαῦτα ἐπλαττεν ἡ φαντασία τῶν ἀρχαίων. Τινὰ μάλιστα αὐτῶν ἦσαν αἰσχρά, διότι κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων τὸ αἰσχρὸν εἶχεν πολλὴν τὴν ἰσχὺν εἰς ἀποσόβησιν τοῦ κακοῦ. Οὕτως δ,τι βδελυρόν, τούτῳ ἐχρῶντο, ἵνα μὴ δύνηται ὁ βάσκανος ὀφθαλμὸς νὰ προσβλέπῃ αὐτό. Ἀξιοσημείωτον δὲ τυγχάνει καὶ τοῦτο, ὅτι λατῖνος συγγραφεὺς πρῶτον ὁ *Varro* μαρτυρεῖ ὅτι αἰσχρὰ περιάπτα ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τῶν παιδίων ὡς βασκάνια εἰθίζον νὰ ἐξαρτῶσιν ⁶⁷.

57) Πλινίου, Φύσ. Ἱστορ. XXXIII, 84.

58) Πλιν., αὐτ. XXXII, 24. XXXVII, 51.

59) Πλαύτου, Ἐπίδικος 638.

60) Ἡσύχιος ἐν λ. «σεληνίς», «φυλακτήριον, ὅπερ ἐγκρεμᾶται τοῖς παιδίοις».

61) Πλαύτου, *Rudens*, 1158 κ.έ. Ὁ τύπος *sicilicula* ὑπομιμνήσκει τὴν σεληνίδα.

62) Ἰδε Πλαύτου, *Rudens*, 1155 κ.έ. καὶ Κικέρωνος, *Brutus* 91.

63) Περσίου, Σάτ. V, 3.

64) Ἰουβεν., Σάτ. V, 164, *Etruscum aurum*. Κατὰ τινὰ δὲ παράδοσιν τοῦ Πλινίου ἐν Φύσ. Ἱστορ., XXXIII, 10 ὁ Ταρκύνιος πρῶτος τὴν βοῦλλαν ἐξεῦρε.

65) Πλαύτου. *Rudens*, 1171. Κικέρωνος, *In Verrem*, act. II, I, 58, 152.

66) Μακροβίου, Σατουρνάλια I, 6, 9: «*inclusis intra eam remediis, quae crederent adversus invidiam valentissima*».

67) Varro, *De lingua latina* VII, 97: «*puerulis turpicula res in collo quaedam suspenditur, ne quid obsit, bonae scaevae causa: inde Scaevola appellatus*».

Ἄλλὰ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ὁρησκέα πιστεύει εἰς τὴν ἐπήρειαν καὶ βλάβην τῆς βασκανίας. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος τόσον ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὅσον καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ὁμιλοῦν περὶ τῆς βασκανίας ὡς ἐνεργείας καὶ ἐπιβουλῆς τοῦ διαβόλου, κυρίως, ὡς φθόνου καὶ πειρασμοῦ ἐξ ἐνεργείας ἐπερχομένου τοῦ διαβόλου. Συγκεκριμένως εἰς τὰς εὐχὰς ἦτοι «ἐξορκισμοὺς ἐπὶ πασχόντων ὑπὸ δαιμόνων καὶ ἐπὶ πᾶσαν ἀσθένειαν» Βασιλείου τοῦ Μεγάλου⁶⁸ γίνεται συχνὸς λόγος περὶ «βασκαίνοντων καὶ ἐπιβουλευόντων τῇ τοῦ Θεοῦ εἰκόνι», περὶ μαγείας, φαρμακείας, ἀστρομαντείας, ἀστρολογίας, νεκρομαντείας, ὄρνεοσκοπίας, καὶ «πάσης ὑπονοίας πονηρᾶς», βλαπτοῦσης καὶ ἀλλοιούσης τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ Εὐχολόγιον⁶⁹ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχει καὶ εἰδικὴ εὐχὴ ἐπὶ βασκανίαν, καθ' ἣν ἡ «ὀφθαλμῶν βασκανία» εἶναι διαβολικὴ ἐνέργεια, σατανικὴ ἔφοδος καὶ ἐπιβουλὴ, περιέργεια πονηρὰ καὶ βλάβη τῶν κακοποιῶν, πονηρῶν, φθοροποιῶν καὶ φθονερῶν ἀνθρώπων. Ὡσαύτως καὶ ἄλλαι εὐχαὶ⁷⁰ ἀναφέρονται εἰς βλάβας καὶ ζημίας ἐπὶ κτηνῶν, ποιμνης, σηρικῶν σκωλήκων (κουκουλιῶν), καὶ μετὰ τῆς ἦτοι σηρικῆς πλοκῆς ἐπερχομένης ἐκ διαβολικῆς ἐνεργείας «βασκάνου βλέμματος» καὶ «ὀράσεως βλαπτικῆς».

4 ΠΑΙΔΟΤΡΟΦΟΙ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΙ

Τὸν φυσικὸν νόμον τὸν ἐπιβάλλοντα εἰς ἡτὰς μητέρας «αὐτὰς τιθεύειν, ἃ γεγενήκασιν, καὶ τρέφειν»⁷¹ σπανίως ἢ οὐδέποτε παρέβαινον οἱ λαοὶ οἱ φυσικῶς καὶ λιτῶς ζῶντες. Ἀλλ' ὁ πλοῦτος καὶ αἰ διακρίσεις τῶν τάξεων ἐπάγουσαι τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν εὐμάρειαν, ἀναγκάζουσι πολλὰς μητέρας νὰ διδῶν τὰ παιδιά αὐτῶν εἰς ξένους γυναικας πρὸς θηλασμόν, διαπαιδαγώγησιν καὶ αὐξήσιν αὐτῶν, διὰ νὰ δύνανται αὐταὶ ἐλευθέρως καὶ ἀνέτως νὰ ζῶσιν. Δὲν εἶναι, ὅθεν, παράδοξον ἂν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν καὶ Ρωμαίοις ὑφίσταται ἡ διαφορὰ αὕτη. Οὕτως ἀκούομεν τὸν Ὀδυσσεῦ λέγοντα πρὸς τὴν Εὐρύκλειαν,

«Μαῖα, τίη μ' ἐθέλεις ὀλέσαι; σὺ δὲ μ' ἔτρεφες αὕτη
τῷ σῶ ἐπὶ μαζῶ...⁷².

Καὶ ὅχι μόνον οἱ βασιλεῖς καὶ εὐγενεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ εὐποροὶ ἐν γένει συνήθιζον νὰ ἔχωσιν παιδοτρόφους ἢ τιτθὰς. Ταύτας δὲ ἐλάμβανον συνήθως ἐκ τῶν ἰδίων δούλων, ἄλλοι πάλιν ἡγόραζον τοιαύτας δούλας, ἢ καὶ ἀστὰς γυναικας ἐπὶ μισθῷ ἐλάμβανον⁷³, αἵτινες ἐκαλοῦντο *nutricae*, *θεραπαινίδες* οὕτως εἶπεῖν τοῦ παιδίου, χωρὶς ἐνίοτε νὰ προσέχουν τὴν ἐκλογὴν τοιούτων τροφῶν⁷⁴. Ἀξιοση-

68) Μικρὸν Εὐχολόγιον. ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1956, σελ. 253, 255.

69) Ἀὐτόθι, σελ. 264.

70) Ἀὐτόθι, σελ. 280, 284—285, 288, 289.

71) Πλουτάρχου, Περὶ παίδων ἀγωγῆς V.

72) Ὀμήρου, Ὀδύσσεια T, 481.

73) Δημοσθένους, πρὸς Εὐβοὺς λίδην (LVII) 41 καὶ 49.

74) Gellius, Noct. Att. XII, 1, 17.

μείωτον εἶναι ὅτι τὸ πάλαι ἐν Ρώμῃ, πρὶν κατακλύσουν αὐτὴν τὰ τῶν Ἑλλήνων ἥθη, τόσον αἱ μητέρες ὅσον καὶ ἡ κοινωνία ἐν γένει ἐθεώρουν ὡς μεγαλυτέραν τιμὴν νὰ εἶναι καλὰ καὶ πραγματικὰ μητέρες ἢ συγκλητικαί, ὁ Κάτων δὲ ὁ πρεσβύτερος «ἐν ἐπαίνῳ δὲ μέλizon ἐτίθετο τὸ γαμέτην ἀγαθόν, ἢ τὸ μέγαν εἶναι συγκλητικόν», καὶ ὅτι, «πολλάκις καὶ τὰ τῶν δούλων παιδάρια (ἢ μήτηρ) τῷ μαστῷ προσιεμένη κατεσκεύαζεν εὖνοϊαν ἐκ τῆς συντροφίας πρὸς τὸν υἱόν» καὶ τέλος ὅτι «οὐδὲν ἦν ἔργον οὕτως ἀναγκαῖον... ὡς μὴ παρεῖναι τῇ γυναικὶ λουούσῃ τὸ βρέφος καὶ σπαργανούσῃ, αὐτὴ γὰρ ἔτρεφεν ἰδίῳ γάλακτι» ⁷⁵.

Ἡ ἐπιμέλεια τῆς τροφῆς καθῆκε μέχρι τοῦ τρίτου κυρίως ἔτους τῶν παιδίων κατὰ Χρῦσιππον, ὅστις προστίθῃσιν ὅτι δέον ὑπ' αὐτῆς νὰ πλάττηται ἡ ψυχὴ τῶν παιδίων τοῖς ἀρίστοις παιδεύμασιν ⁷⁶. Συνήθως δὲ εἰς ἡλικίαν ἐπτὰ ἐτῶν οἱ παῖδες ἤρχιζον νὰ φοιτῶσιν εἰς τὰ διδασκαλεῖα. Τὰ δ' ἀρχαῖα διηγήματα καὶ μαθήματα, ὡς ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν, ἦσαν εἰλημμένα ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ δὴ πολλάκις «πάσης ἀσεβείας πλήρη, ἔνθεν καὶ ὁ Ξενοφάνης διελέγχων τοὺς περὶ Ὀμηρον καὶ Ἡσίοδον λέγει ⁷⁷,

«πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὀμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδεα καὶ ψόγος ἐστί».

Οἱ Αἰσώπειοι μῦθοι, ὡσαύτως, ἦσαν πολὺ ἀγαπητοὶ καὶ ἐν χρήσει εἰς τὰ διδασκαλεῖα, ὡς καὶ μετὰ τῶν ἐνηλίκων, καθὼς ὁ Δημοσθένης μαρτυρεῖ ⁷⁸.

Οὐδαμῶς δὲ προσῆκε τῷ πατρὶ νὰ ἐπιμελῇται τῆς τῶν παιδίων τροφῆς καὶ δὴ οἱ Ἀθηναῖοι ἔκρινον ἄλλως γελοῖον τὸν συμπαίζοντα μετ' αὐτῶν. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Θεόφραστος εἰς τοὺς Χαρακτηρεῖς τὴν ἀηδίαν χαρακτηρίζων, ἀηδὴ θεωρεῖ καὶ ἐκεῖνον, «ὅστις τὸ παιδίον τῆς τίτθης ἀφελόμενος, μασσώμενος ἐσίτιζε καὶ ἐπόμπυζεν» ἢ ἐφλυάρει μετ' αὐτοῦ ⁷⁹. Διότι ταῦτα ἦσαν ἀνάξια ἀνδρὸς ἐλευθέρου.

5. ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ

«Ὁ ἄνθρωπος ἡμερον», λέγει ὁ Πλάτων, «ὅμως μὴν παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θεϊότατον ἡμερώτατόν τε ζῶον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον, ὅποσα φύει γῇ ⁸⁰». Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, «ὥσπερ γὰρ καὶ τελειωθὲν βέλτιστον τῶν ζῶων ὁ ἄνθρωπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμων καὶ δίκης χεῖριστον πάντων» ⁸¹. Ἡ σωφροσύνη ἐθεωρεῖτο ἡ κρητὶς πάσης ἀρετῆς, ἡ ὑγεία καὶ ρώμη τῆς ψυχῆς ποιοῦσα αὐτὴν πειθαρχικὴν καὶ ἐγκρατῆ. Δῆλῃ δὲ γίνεται ἐκ τῆς αἰδοῦς καὶ εὐκοσμίας, καὶ τέ-

⁷⁵) Πλουτ., Κάτων ὁ πρεσβύτερος. 20. Πρβλ. Τακίτου, Dial. de orator., 28, 17.

⁷⁶) Κουῖντιλ., Inst. Or. I, 1, 16.

⁷⁷) Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, πρὸς Μαθηματικούς IX, 193.

⁷⁸) Πλουτ., Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων, Δημοσθένης 64.

⁷⁹) Θεοφράστου, Χαρακτῆρες 20 (κ') περὶ Ἀηδίας.

⁸⁰) Πλάτωνος, Νόμοι VI, 766α.

⁸¹) Ἀριστοτέλους, Πολιτικά I, 1 (A, 2, 30 εκδ. Susem.).

λος τῆς ἀγωγῆς αὐτῆς. Ἐκαμον δὲ τοὺς νέους σώφρονας φόβῳ καὶ ἀνάγκῃ νομίζοντες, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μόνον τὴν δυσμεταχειριστοτάτην τοῦ ἀνθρώπου φύσιν ἡδύναντο νὰ θαμάσωσιν καὶ τὴν σωφροσύνην ἐκ παίδων νὰ ἐθίσωσι, διότι «ὁ παῖς πάντων θηρίων ἐστὶ δυσμεταχειριστότατον», ὡς ὁ Πλάτων λέγει⁸². Καὶ ἔδερν μάλιστα τοὺς παῖδας, διότι ὡς Μένανδρος ἔλεγεν, «ὁ μὴ θαρεῖς ἀνθρώπος οὐ παιδεύεται»⁸³. Αἱ δὲ θήλειαι ἔμενον κατ' οἶκον παρὰ τῇ μητρὶ, οὐδ' ἐξήρχοντο ἐκ τῆς γυναικωνίτιδος⁸⁴, «ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ζῶσαι, ὅπως ὡς ἐλάχιστα ὄψοιντο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιντο, ἐλάχιστα δ' ἔροιντο», διότι ἐν μόνον ἔργον εἶχον, τὸ σωφρονεῖν⁸⁵.

Τόσον οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ὅσον καὶ οἱ περὶ πολιτεῶν γράψαντες, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς πρώτην μοῖραν ἔθετον τὰ τῆς παιδείας, ἥς τὴν ἐπιμέλειαν τῇ πολιτεῖᾳ ἀνέτιθεσαν. Παρὰ ταῦτα οὐχὶ πᾶσαι αἱ πολιτεῖαι ἀνελάμβανον τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς, μόνον δ' ἐν Σπάρτῃ «οὐκ ἐξὸν ἐκάστῳ τρέφειν οὐδὲ παιδεύειν, ὡς ἐβούλετο, τὸν υἱόν»⁸⁶. Διότι ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἔτους ἡ πόλις παρελάμβανε τὰ παιδιά καὶ εἰς ὕλας καὶ ἀγέλας αὐτὰ κατελόγιζεν, ὧν ἐπροστάουν οἱ εἵρηνες, ὡς ἰλάρχαι ἢ βουάρχαι, ἐπιμελούμενοι τῶν περὶ τὸ σῶμα γυμνασίων, τῶν παιδονόμων καὶ βιδέων, ἢ βιδαιῶν ἐπισκοπευόντων καὶ κολαζόντων διὰ τῶν μαστιγοφόρων ἐν ἀνάγκῃ τοὺς ἀπειθοῦντας⁸⁷. Εἰς ὕλας δὲ τὰς ἄλλας πόλεις οἱ γονεῖς ἦσαν κύριοι νὰ παιδεύωσι τὰ τέκνα, ὅπως ἕκαστος ἤθελε⁸⁸, ἡ δὲ πολιτεία ἐπεσκόπει μόνον τὴν εὐκοσμίαν εἰς τὰς παλαίστρας καὶ τὰ γυμνάσια διορίζουσα Ἐπιμελητὰς τῶν ἐφήβων, καὶ Σωφρονιστὰς καὶ Κοσμητὰς.

Οἱ τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων ἰδίᾳ ἐπιμελούμενοι πρῶτον μὲν πάντων διώριζον ἓνα παιδαγωγὸν ἐκ τῶν δούλων αὐτῶν⁸⁹, ὅστις ἦτο πάντοτε παρὰ τὸν παῖδα καὶ ἦγε καὶ εὐθύνεν αὐτόν. Παραλαμβάνει δ' οὗτος τὸ παιδίον, «ὅταν τοῦτο τῆς μητρὸς ἀπαλλάσσεται καὶ ἤδη τῆς λέξεως ἀντιλαμβάνηται»⁹⁰, καὶ ἄγει μὲν εἰς τοῦ διδασκάλου καὶ εἰς τὴν παλαίστραν, ἀκολουθεῖ δ' αὐτῷ πανταχοῦ, ἕως οὗ γίνῃ ἔφηβος. Παρὰ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἔργου τοῦ παιδαγωγοῦ συνήθως προϋτίμων βαρβάρους ἀντὶ τῶν ἐγχωρίων. Καὶ αὐτὸς ὁ Περικλῆς τὸν Ζώπυρον δοῦλον

82) Πλάτωνος, Νόμοι VII, 808d.

83) Μένανδρος 422.

84) Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ ἡμέραι 520 : «ἤ τε δόμων ἔντοσθε φίλῃ παρὰ μητέρι μέμναι».

85) Ἑσοφ., Οἶκον. VII, 5 καὶ 14.

86) Πλουτάρχου, Λυκοῦργος 16, 4.

87) Ἑσοφ., Λακσεδ. Πολιτ. II, 2 Παιδ. III, 11, 2.

88) Ἑσοφ., Κύρου Παιδεία I, 2, 2. Ἀριστοτ., Πολιτ. VIII, 1.

89) Σπανίως ἐλευθερὸς τις ἐγένετο παιδαγωγὸς ἐπὶ μισθῷ. Ἴδε Πλουτ., Λυκ. 16, 6. Παράδειγμα δὲ σπανίας πατρικῆς ἐπιμελείας τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδὸς παρέχει ἡμῖν ὁ τοῦ Ὁρατίου πατὴρ, ὅστις αὐτὸς παιδαγωγὸς τοῦ υἱοῦ ἐγένετο καὶ τοῦτον ἔφερεν εἰς τὸ διδασκαλεῖον. Ἴδε Ὁρατίου, Σάτ. I, 6, 81 : «ipse mihi custos incorruptissimus omnes circum doctores aderat».

90) Πλάτωνος, Νόμοι VII, 808. Πλουτ.. Ὅτι διδασκτὸν ἡ ἀρετὴ 2, ἐκ γάλακτος. Ἑσοφ., Λακσεδ. Πολιτ. II, 1.

ἐκ Θράκης εἶχε παιδαγωγὸν διὰ τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ κατὰ Πλάτωνα οἱ παιδαγωγοὶ τοῦ Λύσιδος καὶ Μενεξένου ὑπεβαρβάριζον ⁹¹. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Πλούταρχος μέμφεται αὐτοῖς, ὅτι «τῶν δούλων τῶν σπουδαίων, τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους . . . ὅ,τι δ' ἂν εὖρωσιν ἀνδράποδον, οἰνόληπτον καὶ λίχον πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον τούτῳ φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς» ⁹².

Ἡξίου δ' ὁ παιδαγωγὸς «τὸν παῖδα κατὰ τὸ πρόσταγμα αὐτοῦ ζῆν» ⁹³, τοῦθ' ὅπερ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐγίνετο. Οὕτω παρὰ Πλάτῳ ὁ Σωκράτης πείραν τούτου λαμβάνων ἐρωτᾷ τὸν Λύσιν, «ἀλλ' ἄρχει τίς σου; ὅδε ὁ παιδαγωγός, ἔφη. Μῶν δούλος ὢν; Ἀλλὰ τί μήν; ἡμέτερός γε, ἔφη» ὁ καλός τε καὶ πεπαιδευμένος νεανίας. Καὶ ὄντως ἐν τέλει τοῦ διαλόγου ὁ παιδαγωγὸς τῶν δικαίων αὐτοῦ ἀντιλαμβάνομενος «κελεύει τοὺς παῖδας οἴκαδε ἀπελθεῖν», παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν ἄλλων περιστάσεων ν' ἀπελάσωσιν αὐτόν ⁹⁴. Τὰ ἀτακτοῦντα παιδία ὥφειλεν ὁ παιδαγωγὸς νὰ συμμορφώσῃ καὶ ῥάβδον μεταχειριζόμενος. Καὶ φαίνεται μὲν παράδοξον ὅτι οἱ δούλοι εἶχον τοιαύτην ἐξουσίαν, ἀλλ' ἐνίοτε ἀπεδέχοντο τὰ τοῦ παιδαγωγοῦ καθήκοντα ἐὰν ἡ ἐξουσία αὕτη ἐδίδοτο αὐτοῖς. «Ὅτι δὲ πολλάκις τοὺς ἀπειθεῖς οἱ παιδαγωγοὶ ἔδερον, πάντες οἱ συγγραφεῖς ὁμολογοῦσι. Καὶ ὁ Πλάτων δ' αὐτὸς λέγει, «ἐὰν μὲν ἐκὼν πείθηται (ὁ παῖς), εἰ δὲ μή, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς» ⁹⁵. Ἀλλ' ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος αὐτὸς ἐδίδασκεν τὸν υἱὸν «οὐκ ἥξιον γὰρ τὸν υἱὸν ὑπὸ δούλου κακῶν ἀκούειν, ἢ τοῦ ὧτός ἀνατείνασθαι μανθάνοντα βράδιον» ⁹⁶. Οὐχὶ σπανίως δὲ συνέβαινε ὁ μὲν παιδαγωγὸς νὰ παῖη τὸν παῖδα, ὁ δὲ παῖς νὰ ἐγκαλῇ αὐτόν τῳ πατρί, ὅστις ἀκούων τὰ ἐγκλήματα νὰ δίδῃ δίκαιον εἰς τὸν παῖδα μὴ ἀναλογιζόμενος ὁποίας βλάβης πρόξενος ἐγίνετο ⁹⁷.

Τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ ἦτο διάφορον τοῦ διδασκάλου ⁹⁸. Διότι ὁ παιδαγωγὸς ἔργον εἶχε νὰ ἀποδείξῃ τὸν παῖδα σώφρονα ἀποτρέπων αὐτόν παντὸς δυναμένου νὰ διαφθείρῃ ⁹⁹ καὶ ἐντυπῶν ἐν αὐτῷ τὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ καγαθοῦ. Τοῦτο δὲ κατ' ὀρθὴν οὐχὶ παραινῶν ἢ συμβουλευῶν, ἀλλ' ἐθίζων αὐτόν. Τοῦτο ἡννόει καὶ ὁ Λάκων, ὅτε ἐρωτώμενος τί παρέχει παιδαγωγῶν, ἀπεκρίνετο, «τὰ καλὰ τοῖς παισὶν ἡδέα ποιῶ» ¹⁰⁰. Διέτασσον δὲ οἱ πατέρες τὸν παιδαγωγὸν νὰ

91) Πλάτ., Ἀλκιβ. I. 122b. Λύσι. 223a.

92) Πλούτ., Περὶ παιδων ἀγωγῆς VII. Τακίτου, Dial. de oratoribus 29. I: «ex omnibus servis plerumque villissimus nec cuiquam serio ministerio accommodatus».

93) Ἀριστοτ., Ἠθικά Νικομάχ. III, 12, 8.

94) Πλάτ., Λύσι. 208c καὶ 223a.

95) Πλάτ., Πρωταγ. 325d.

96) Πλούτ., Κάτων ὁ πρεσβ. 20, 3 κ.ε.

97) Σενέκα, Περὶ ὀργῆς II, 21, 6, έκδ. Haase: «non resistet offensis... cui de paedagogo satis factum est».

98) Varro ἐν Nonnullis 447, «instituit paedagogus, docet magister».

99) Πλάτ., Συμπόσιον 183c.

100) Πλούτ., Ὅτι διδάκτον ἡ ἀρετὴ 2.

ἐπιμελῆται τῆς εὐκοσμίας ¹⁰¹ καὶ νὰ διδάσκη τοὺς παῖδας νὰ βαδίζωσιν εὐκόσμως καὶ εὐπρεπῶς, νὰ εἶναι ἐντευκτικοὶ καὶ φιλοπροσήμεροι καὶ νὰ μὴ μεταχειρίζωνται τὴν ἀριστερὰν χεῖρα παρὰ τὴν σχετικὴν ἀντίδρασιν τοῦ Πλάτωνος ¹⁰² νὰ μεταχειρίζωνται ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας ἵνα μὴ ὁμοιάζουσιν ὡς χυαλοί. Ἐπίσης ἐδιδάσκον αὐτοὺς οἱ παιδαγωγοὶ «τῆς παροψίδος μὲν ἢ κύλικος ἐπιδεδίξως κοινωνεῖν, μὴ κιχλίζειν δέ, μὴδὲ ὀψοφαγεῖν, ἐνὶ δὲ δακτύλῳ τὸ τάριχον ἄψασθαι, δυσὶ τὸν ἰχθύν, σῆτον, κρέας» ¹⁰³, «τὸν ἄρτον τῇ ἀριστερᾷ κρατεῖν, τοῦ δὲ ὄψου τῇ δεξιᾷ λαμβάνειν, μὴδ' ἴσχειν τοὺς πόδας ἐναλλάξ, μὴδὲ θάτερον τοῖν μηροῖν θάτέρῳ ἐπιφέρειν ἢ τὴν χεῖρα τῷ γενεῖῳ ὑπερείδειν, κοσμίως καθέζεσθαι δειπνοῦντα», διότι οἱ παῖδες ἐκάθηντο, οἱ δὲ πρεσβύτεροι μόνον κατεκλίνοντο ¹⁰⁴, «καὶ κνώμενον ὡς μάλιστα ἀφανῶς τοῦτο πράττειν» ¹⁰⁵. Προσέτι ἐσυνήθιζον τοὺς παῖδας εἰς τὴν ἐγκράτειαν τῆς τροφῆς καὶ ἐχαστουκίζαν ἀκόμη τὸν παιδαγωγὸν ὅταν ἀντελαμβάνοντο ὅτι τὸ παιδί των ἦτο λαίμαργο ἢ γαστρίμαργο ¹⁰⁶, νὰ σέβωνται τοὺς μεγαλύτερους των, νὰ παραχωροῦν εἰς αὐτοὺς κάθισμα, νὰ μὴ ἀντιλέγουν καὶ νὰ μὴ διακόπτουν τὸν λόγον ἀλλὰ νὰ σιγῶσι παρόντων τῶν πρεσβυτέρων, ἐὰν μὴ ἐρωτῶνται ¹⁰⁷. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Χαρμίδης ὀρίζων τὴν σωφροσύνην λέγει, ὅτι «οἱ δοκεῖ σωφροσύνην εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ ἔν τε ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι» ¹⁰⁸.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἠξίουσαν οἱ παῖδες αὐτῶν νὰ εἶναι *modesti* ¹⁰⁹ καὶ «*brachium toga cohibere*» ¹¹⁰. Οὕτως ἡ ἀγωγή τῶν Ρωμαίων παιδῶν ἦτο ἱκανῶς ὁμοία τῇ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὅ,τι ὁ Σενέκας λέγει ¹¹¹ ἡδύνατο καὶ εἰς Ἑλλήνων νὰ γράψῃ. Εἰς τοὺς παλαιότερους, ὅμως, χρόνους ἡ μήτηρ παρὰ Ρωμαίως ἐθεωρεῖτο ὁ κύριος συντελεστής τῆς ἀγωγῆς καὶ καλῆς ἀνατροφῆς. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἔλεγον οἱ Ρωμαῖοι περὶ τῶν παιδῶν «*in gremio matris educari*». Παράδειγμα μητρὸς μεγάλῃν ἐπιρροὴν καὶ ῥοπὴν σχοῦσης πρὸς τὴν ἀγωγήν καὶ παιδείαν τῶν τέκνων ἀναφέρεται τὸ τῆς Κορνηλίας, μητρὸς τῶν Γράκχων. Ὅταν δὲ οἱ παῖδες ἀνεπτύσσοντο, τότε μόνον ὁ πατὴρ καὶ οἱ πρεσβύτεροι τῶν φίλων ἐπεμελοῦντο τῆς παιδείας αὐτῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἤρχιζον οἱ παῖδες τὴν ἐκπαίδευσιν αὐτῶν εἰς τὰ σχολεῖα ἢ διδασκαλεῖα, ὁ Λουκιανὸς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς πληροφοροῦν

101) Πλάτωνος, Πρωταγόρας 325d.

102) Πλάτ., Νόμοι VII, 794d. καὶ c. Ἀριστοτ., Πολιτ. II, 12. Πλουτ. Περὶ παίδων ἀγωγ. VII.

103) Πλουτ., Ὅτι διδακτὸν ἡ ἀρετὴ 2. Περὶ τύχης 5.

104) Ξενοφ., Συμπόσι. I, 8.

105) Οὐχὶ ὡς ὁ Πομπήϊος. Ἰδε Πλουτ., Πομπήϊος 48, 7.

106) Ἀριστοφ., Νεφέλαι 982 Πλουτ., Ὅτι διδ. ἡ ἀρετὴ 2.

107) Πλάτωνος, Πολιτεία IV, 425b. Χαρμίδης 159b.

108) Περβλ. Ξενοφ., Λακ. Πολ. III, καὶ ἐξῆς. Λουκιανοῦ, Ἐρωτες 44.

109) Varro ἐν Nonnius 77 ἐν λέξει, assa voce.

110) Κικέρωνος, Pro Caelio 5, 11, «nobis—olim annus erat unus ad, cohibendum brachium toga constitutus».

111) Σενέκα, Περὶ ὀργῆς II, 21, 6.

ὅτι κατάλληλος πρὸς τοῦτο χρόνος ἐθεωρεῖτο ὅταν οἱ παῖδες εἶχον ἤδη γίνεαι «συνετοί» καὶ αἰδῶς «καὶ ἐρύθημα καὶ φόβος καὶ ἐπιθυμία τῶν ἀρίστων» ¹¹² ἀνεφύετο εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν, ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἔτους πιθανώτατα ¹¹³. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος ¹¹⁴ ὡς καὶ τοῦ Στοβαίου ¹¹⁵ ἢ τε τῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς μουσικῆς παιδεύσεις συνήθως ἤρχετο ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ χρόνου, ἤτοι τοῦ ἐβδόμου τῆς ἡλικίας ἔτους. Ἡ φοίτησις δὲ εἰς τὸ διδασκαλεῖον ἢ παιδοτρίβου ἔδει νὰ γίνηται ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου. Διότι ὑπῆρχε νόμος, ὅστις διαρρήδην ἀπηγόρευε «τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαιστρας μὴ πρότερον ἀνοίγειν, πρὶν ἂν ὁ ἥλιος ἀνίσχη, καὶ κλείειν δὲ προστάττει τοῦ ἡλίου δεδυκότος» ¹¹⁶. Ἐκ τινος δὲ χωρίου τοῦ Πλάτου ¹¹⁷, ὅπερ προέρχεται βεβαίως ἐκ τοῦ Μενάνδρου, πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἔωθεν μὲν μέχρι πληθούσης τῆς ἀγορᾶς εἰς τὴν γυμναστικὴν τὸν χρόνον κατηνάλισκον οἱ παῖδες, τὸν δὲ περὶ πλήθουσιν ἀγορᾶν εἰς τὰ γράμματα, ἀλλ' οὐδόλως ἐπεταὶ ἐκ τούτου ὅτι ἦτο τοῦτο κοινὸν ἔθος, διότι ἴσως ἕκαστος κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ ἐχρῆτο τῷ περὶ τὰ μαθήματα χρόνῳ.

Καὶ οἱ Ρωμαῖοι, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν καيسάρων, ἤρχοντο ἔωθεν τῆς ἀναγνώσεως, καθὼς πληροφοροῦμεθα παρὰ τοῦ Ἰουβενάλιου ¹¹⁸, ὅστις λέγει, ὅτι ὁ μὲν γραμματιστὴς ἐξ ὀρθρου βαθέος κάθηται ἐπὶ τῆς ἑδρας, οἱ δὲ μαθηταὶ παρὰ τῷ λύχνῳ ἱστάμενοι ἀναγιγνώσκουσιν. Ὁ Μαρτιάλιος ¹¹⁹ δὲ καὶ μέμφεται τῷ διδασκάλῳ, ὅτι πρὸ τῆς ὥδης τοῦ ἀλεκτρυόνος ἀνίστάμενος τὸν ἐωθινὸν ὕπνον αὐτοῦ ταράττει. Ὡσαύτως δὲ καὶ παρὰ τοῦ Γαληνοῦ ¹²⁰ μαθητόμενον, ὅτι ὁ παῖς οἶκοι μὲν πρῶτον ἀναγιγνώσκει πρὸ τῆς εἰς τὴν παλαιστραν μεταβάσεως, ὕστερον δ' ἀπέρχεται ἐκ τῆς παλαιστρας οἴκαδε, ἵνα τὸ ἄριστον λάβῃ, ἔπειτα δὲ πορευθεὶς εἰς περίπατον προσφοιτᾷ τῷ γραμματιστῇ καὶ πάλιν περίπατον ποιεῖται.

Ἡ λέξις «παιδεία» παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἐσήμαινε δύο τινά, τὴν μόρφωσιν καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Καὶ ἡ μὲν τῆς ψυχῆς μόρφωσις ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τῆς μουσικῆς, ἡ δὲ τοῦ σώματος διὰ τῆς γυμναστικῆς ¹²¹. Βεβαίως οὐχὶ πᾶσαι αἱ πόλεις, κατὰ τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα, ἐθεώρουν τὴν μόρφωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας ἀπαραίτητον. Παράδειγμα ἡ Σπάρτη, ἔνθα ἡ μόρφωσις τῆς διανοίας τῶν παιδῶν ἐγίνετο οὐχὶ ἐν σχολαίσις ὑπὸ διδα-

112) Λουκ., Ἀ ν ά χ. 20 (901). Ἴδε καὶ Ἀριστοτ., Π ο λ ι τ. VIII. 3 (E, 3) «φανερὸν πρότερον τοῖς ἔθεσι παιδευτέον, ἢ τῷ λόγῳ». Μόνον εἰς τὸν Κουϊντιλιανὸν φαίνεται, τοῦτο ἀκατανόητον, «cur non pertineat ad literas aetas, quae ad mores iam pertinet» (I n s t. O r a t. I, 1. 17).

113) Ἡσιόδου, Ἀ π ό σ π. CLXXXIII (ὑποθῆκαι πρὸς Χείρωνα). Πρβλ. Ἀριστοτ. Π ο λ ι τ. VII, (Δ)

114) Πλάτ., Π ο λ ι τ. II, 376e. Πρβλ. Ἀ ξ ί ο χ. 366d.

115) Στοβαίου, Ἀ ν θ ο λ ό γ ι ο ν 98, 72.

116) Αἰσχ., Κ α τ ά Τ ι μ ά ρ χ ο υ 10.

117) Π λ ά τ ο υ, Β ά κ χ. 422, ἐκδ. Fleckeisen.

118) Ἰουβεν., VII, 222 καὶ ἐξῆς.

119) Μαρτιάλιου, Ἐ π ί γ ρ. IX, 68 καὶ XII, 57, 5.

120) Γαληνοῦ, Τ ῶ ἐ π ι λ η π τ ῶ π α ι δ ι 3 καὶ ἐξῆς.

121) Πλάτωνος, Κ ρ ί τ ω ν 50d. Π ο λ ι τ. II, 376e. Ν ό μ ο ι VII. 795d.

σφάλων, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς μετὰ τῶν πρεσβυτέρων διατριβὰς καὶ ὁμιλίας ¹²². Ὅθεν οἱ Λακεδαιμόνιοι τόσον καθυστερημένοι ἦσαν διανοητικῶς, ὥστε τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα πολλοὶ ἐξ αὐτῶν οὔτε νὰ διαβάζουν οὔτε νὰ γράφουν οὔτε νὰ ἀριθμοῦν ἐγνώριζον ¹²³.

Ἀπεναντίας δὲ τὴν μουσικὴν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐκαλλιέργησαν ἀπὸ παλαιοῦ, καθὼς δεικνύουν οἱ ὕμνοι καὶ τὰ ᾄσματα αὐτῶν ἐν ταῖς ἐορταῖς τῶν θεῶν καὶ ἐν ταῖς καθ' ἡμέραν συνουσίαις καὶ ἐν ταῖς πορείαις καὶ πρὸ τῆς μάχης ¹²⁴. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἤδον πάντες ἐν χορῷ, διότι τὸ μουσικὸν αὐτῶν αἰσθητήριον ἦτο εὐαίσθητον, ὅθεν καὶ ἐπαινοῦνται, ὅτι «οὐ μανθάνοντες, ὅμως δύνανται κρίνειν ὀρθῶς τὰ χρηστὰ καὶ τὰ μὴ χρηστὰ τῶν μελῶν» ¹²⁵.

Ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα. Συνίστατο εἰς τὸ «μετὰ παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς μανθάνειν», καθὼς ὁ Πλάτων λέγει ¹²⁶. Ὁ Κουῖντιλιανός, ἐπίσης, ἀναφέρει ὅτι, οἱ διδάσκαλοι μετεχειρίζοντο ὡς μέσα διδασκαλίας γράμματα κατασκευασμένα ἐξ ἐλέφαντος, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ μαθηταὶ παίζοντες ἀεληθότως ἐμάνθανον ἐν ταύτῳ ¹²⁷, καθὼς καὶ πλακοῦντας καὶ πέμματα ¹²⁸. Σημειωτέον, ὅμως, ὅτι ταῦτα ἐγίνοντο ἐν ἀρχῇ, διότι ἡ διδασκαλία προχωροῦσα καθίστατο καὶ πλέον δύσφορος καὶ χαλεπὴ ἀλλ' αἱ πληγαὶ συνετέλουν εἰς ἐπίδοσιν αὐτῆς. Αἱ δὲ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔλεγε, «μετὰ λύπης ἢ μάθης» ¹²⁹. Καὶ ἕτεροι σπουδαῖοι φιλόσοφοι, Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι, ὡς ὁ Χρυσίππος, καθὼς καὶ πάντες οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, βεβαιοῦν ὅτι κατ' ἀνάγκην οἱ διδάσκαλοι μετεχειρίζοντο τὰς πληγὰς, τὴν ῥάβδον, ferula, καὶ τὸ σκυτός, scutica, τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ συνηθέστατα κολαστήρια καὶ διὰ τοὺς ἄρρενας καὶ διὰ τὰς θηλείας ¹³⁰. Καὶ αὐτὸς ὁ Ὀρβίλιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὁρατίου, λέγεται ὅτι ἦτο πληκτικός, plagosus ¹³¹. Ἀπὸ τοῦ πρώτου ὅμως μ. Χ. αἰῶνος παρατηρεῖται ὅτι σπουδαῖοι ἄνδρες καταδικάζουν τὸ ἔθος τῶν πληγῶν ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει καὶ

122) Πλούτ., Λυκοῦργος 19 καὶ 16, Ἐπίσης, Λακωνικὰ ἀποφθέγματα. Πρβλ. Ἀριστοτ., Πολιτ. VIII, 3 (B. 4).

123) Ἰσοκράτους, Πανηγ. 209, «τοσοῦτον ἀπολελειμμένοι τῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας εἰσίν, ὥστε οὐδὲ γράμματα μανθάνουσι». Πλάτ., Ἰππίας μείζων 285c, «οὐδ' ἀριθμεῖν ἐκείνων γε, ὥς ἔπος εἰπεῖν πολλοὶ ἐπίστανται».

124) Πλούτ., Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδ. ἐπιτηδεύματα 14. Τὰ δὲ τοῦ Αἰλιανοῦ ἐν Πολικ. Ἱστορ. XII, 50 εἶναι συγχευμένα.

125) Ἀριστοτ., Πολιτ. VIII, 4 (B. 4). Ἴδε καὶ Ἀθην. XIV, 628b.

126) Πλάτωνος, Νόμοι VII, 819b.

127) Κουῖντιλ., I, 1, 26.

128) Ὁρατίου, Σάτ. I, 1, 25, «ut pueris olim dant crustula blandi doctores, elementa velint ut discere prima».

129) Ἀριστοτ., Πολιτ. VIII, 4 (B. 4).

130) Ἀριστοτ., Νεφ. 972. Πλάτου, Βάκχ. 433, «Si una peccavisses syllaba, fieret corium tam maculosum, quamst nutricis pallium».

131) Ὁρατίου, Ἐπιστ. II, 1, 70. Ὁ Σουητώνιος δ' ὁ γραμματικὸς παρατίθει στίχον τινὰ τοῦ Δομιτίου Μάρσου οὕτως ἔχοντα, «si quos Orbilius ferula scuticaque cecidit».

ὅτι ὁ Γορδιανὸς ὁ νεώτερος τόσον ἦτο μαλακὸς τὸ ἦθος, ὥστε μετὰ δακρύων εἰς τοὺς ὀφθαλμούς ἐθεᾶτο ποτὲ τινα μαστιγούμενον ἐν τῷ σχολείῳ ¹³². Ἐν τούτοις οὐδὲν μετεβλήθη. Διότι καὶ ὁ Μαρτιάλιος μέμφεται τὰς βδελυρὰς κραυγὰς καὶ τὰς μαστιγώσεις τῶν διδασκάλων ¹³³ ἔτι δὲ καὶ ὁ Αὐσώνιος λόγον ποιεῖται τῶν μαστιγώσεων, αἵτινες ἀπὸ τοῦ σχολείου ἀντηχοῦσιν ¹³⁴. Ἐκ τῶν ἀρχαίων δὲ χρόνων μετεβιβάσθη, ὡς γνωστόν, τὸ πονηρὸν τοῦτο ἔθος εἰς τὸν μεσαιῶνα καὶ μόνον ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις φιλανθρωπότεραι ἴσχυσαν ἀρχαί.

Τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἅτινα ἐδιδάσκοντο οἱ παῖδες ἐν τοῖς διδασκαλείοις, ἦσαν τὸ «ἀναγιγνώσκειν», γράφειν, καὶ ἀριθμεῖν» ¹³⁵. Ἡ γραφὴ ἐδιδάσκετο ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, διὰ ξυλίνων πινακιδίων, ἐφ' ὧν ἐχαράττοντο τὰ γράμματα, ὥστε τὸ παιδίον καὶ μόνον, ἄνευ τοῦ διδασκάλου, συνήθιζε νὰ κινῇ τὸ χέρι του κατὰ τοὺς αὐλάκας. Διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀναγνώσεως ἐδίδοντο εἰς τοὺς μαθητὰς ὁλόκληρα τεμάχια ἀρχαίων ποιητῶν, καὶ δὴ τοῦ Ὀμήρου, πρὸς ἀποστήθισιν, ἐγένετο δὲ χρῆσις τῶν «πυξίων» ἢ μελαίνης πλίνθου καὶ τῆς καθ' ὑπογραμμοὺς μεθόδου. Ἡ αὕτῃ μέθοδος υἱοθετήθη ἀργότερον καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς γραφῆς. Ὁ ὑπογραμμὸς περιέχει τρεῖς στίχους ἐκ τῶν τοῦ Μενάνδρου ἰσως. Οἱ μαθηταὶ δὲ ὥφειλον νὰ γράφωσι ταχέως, διότι τὰ πλεῖστα τῶν μαθημάτων ἐν τοῖς σχολείοις οἱ διδάσκαλοι ἠναγκάζοντο νὰ ὑπαγορεύωσιν, κυρίως διὰ τὸ πολυδάπανον τῶν βιβλίων, καὶ οἱ μαθηταὶ νὰ κρατοῦν σημειώσεις ἢ μᾶλλον ἐμάνθανον καὶ εἶδος στενογραφίας διὰ σημείων, notis, εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἐσημείωσαν δὲ ἐν τούτῳ μεγάλην πρόοδον οἱ ἀρχαῖοι καὶ εἶχον καὶ σημειογράφους δυναμένους νὰ γράφωσιν πάντα ἀκριβῶς, ὅσα ῥήτωρ τις ἔλεγεν ¹³⁶. Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῶν καיסάρων πολλοῦ ἄξιον ἔκρινον τὴν καλὴν καὶ πρὸς τάχος γραφὴν καὶ δὴ ὁ Θεοδόσιος ὁ δεῦτερος ἐδίδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν καλλιγραφίαν δι' ἣν καὶ «ὁ καλλιγράφος» ἐκλήθη.

Ἐκ πάντων τούτων δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν σήμερον ἐπικρατοῦσαν γνώμην, ἡ παιδεία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡμῶν προγόνους, ἐπεδίωκεν οὐχὶ τὸ χρήσιμον εἰς τὸν βίον καὶ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ τὴν καθόλου μόρφωσιν τῆς διανοίας, τὴν καλλιέργειαν τοῦ ὅλου ἀνθρώπου ὡς ψυχοσωματικῆς προσωπικότητος, ὡς ἡ γυμναστικὴ τὴν τοῦ σώματος. Μόνον δὲ τῶν ὤμων καὶ ἀπαιδευτῶν Λακεδαιμονίων ἦτο χαρακτηριστικὸν νὰ μανθάνωσιν, «ὅσα ὠφέλειαν παρεῖχε καὶ τῆς χρείας ἕνεκεν» ¹³⁷. Ἐν γένει δὲ οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὅτι μόνον εἰς τοὺς δούλους καὶ χειρῶνακτας ἤρμοζε νὰ μανθάνωσιν τὸ χρήσιμον, τῶν δ'

132) Σενέκα, De Clementia I, 16, 3. Κουῖντιλ. I, 3, 14, «caedi discipulos, quamquam et receptum sit, et Chrysippus non improbat, minime velim». Πλουτ., Περὶ παίδ. ἀ γ. XII. Jul. Capitolini, Gordianus, junior, 18.

133) Μαρτιάλ., Ἐπί γ ρ. V, 84, 2. IX, 68. X, 62.

134) Αὐσών., Ἰδ υ λ., IV, 24, «Quamvis schola verbere multo increpat».

135) Αὐγουστ., Ἐξ ο μ ο λ. I, 13. Κουῖντιλ. I, 4, 1.

136) Kopp, Tachygraphia veterum; cp. Bernhardt, Grundriss der römischen Literatur § 14, σημ. 50.

137) Πλουτ., Λυκοῦργος 16, 9, «γράμματα μὲν οὖν τῆς χρείας ἕνεκα ἐμάνθον».

ἐλευθέρων καὶ μεγαλοψύχων χαρακτηριστικὸν ἦτο νὰ διευρύνουν τοὺς ὀρίζοντας τῆς γνώσεώς των πέραν τῶν ὁρίων τοῦ χρησίμου καὶ ἀναγκαίου ¹³⁸. Καὶ εἶναι μὲν γεγονὸς ὅτι, ἐν ἀρχῇ, πολλοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοήσουν, διότι οὗτοι δυσχερῶς κατενόουν, διὰ ποῖον λόγον οἱ παῖδες ὀφείλον νὰ παρακολουθοῦν μαθήματα ἄσχετα πρὸς τὴν πρακτικὴν ὠφέλειαν καὶ χρησιμότητα τῆς ζωῆς, καὶ μάλιστα ἀστρολογίαν καὶ γεωμετρίαν ¹³⁹, πλὴν ὅμως προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ αὐτοὶ μετέγνωσαν κατανοήσαντες τὸ δεινὸν καὶ γελοῖον τῆς ἀμαθίας καὶ τὴν ῥήτραν τοῦ Σοφοκλέους, «πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει» ¹⁴⁰, ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι γυμνὸς τῆς ψυχικῆς καλλιεργείας καὶ μορφώσεως.

Οὕτω διὰ πάντων τῶν μαθημάτων καὶ ἰδίως διὰ τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων ποιητῶν, Ὁμήρου, Ἡσιόδου καὶ Θεόγνιδος κυρίως, ἐπεδίωκον νὰ διαμορφώσουν νέους ἀγαθοὺς καὶ χρηστοὺς, «καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς», ἡ δὲ ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλία ἐγένετο οὐχὶ χάριν ψυχαγωγίας ψιλῆς, ἀλλὰ πρὸς σωφρονισμόν ¹⁴¹.

Διέφερε δ' ἡ παιδεία τῶν Ἑλλήνων τῆς τῶν Ρωμαίων μεγάλως ἐν τούτῳ, ὅτι οἱ μὲν Ἕλληνες ὑπεχρεοῦντο νὰ μάθουν μόνον τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, οἱ δὲ Ρωμαῖοι πρὸς τῇ πατρίῳ καὶ τὴν Ἑλληνικῇ. Διότι οὐδεὶς Ρωμαῖος ἐθεωρεῖτο, ὅντως, πεπαιδευμένος ἐὰν δὲν ἐγνώριζε καλῶς σὺν τῇ πατρίῳ καὶ τὴν Ἑλληνικῇ γλῶσσαν. Ὅθεν καὶ πολλοὶ τῶν γραμματικῶν τὴν Ἑλληνικὴν πρῶτον ἐδίδασκον ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ¹⁴², ὡς οἱ Ἕλληνες. Ὁ πολὺς Κουῖντιλιανὸς μάλιστα δικαιολογεῖ τοὺς τοιοῦτους γραμματικούς προβάλλων τὸν αὐτὸν λόγον, ὅστις καὶ σήμερον πρέπει νὰ ἐξαναγκάζῃ γονεῖς καὶ διδάσκοντας ἐν ταῖς Η.Π.Α. πρὸς ἐλληνοπρεπῆ, πρωτίστως, ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν τῶν τέκνων των, ὅτι τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου, ἐνθα ζῇ ὁ παῖς, μανθάνει κατ' ἀνάγκην καὶ εὐκόλως διὰ τῆς καθημερινῆς ἀναστροφῆς καὶ τῆς μετ' ἄλλων ἐπικοινωνίας καθότι εἶναι ἡ κοινῶς ὁμιλουμένη γλῶσσα τοῦ τόπου ¹⁴³.

138) Ἀριστοτ., Πολιτ. VIII, 3 (E, 3), «τὸ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρησίμον ἥκιστα ἔρμότητι τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις».

139) Ἰσοκράτους, Περὶ ἀντιδόσεως 262.

140) Σοφοκλέους, Ἀντιγόνη 332.

141) Πλάτ., Πρωταγ. 325e κ.εξ. Ξενοφ., Συμπόσιον III, 5 καὶ IV, 6. Ἰσοκρ., Πανηγ. 159. Ὁρατ., Ἐπιστ. I, 2, 5 κ.ε. Στράβ. I, 2, 3, «τοὺς παῖδας αἱ τῶν Ἑλλήνων πόλεις πρῶτιστα διὰ τῆς ποιητικῆς παιδεύουσιν οὐ ψυχαγωγίας χάριν δῆπου· θεν ψιλῆς, ἀλλὰ σωφρονισμοῦ». Δίων ὁ Χρυσ. XI, σελ. 167, 25, ἐκδ. Dindorf. Πλινίου, Ἐπιστ. II, 14, 2.

142) Ὁρατίου, Ἐπιστ. II, 2, 41.

143) Κουῖντιλ., I, 1, 12.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

- P. D. Arnott**, *An Introduction to the Greek World*, New York, St. Martin's Press, 1967.
- J. Carcopino**, *Daily Life in Ancient Rome*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1968.
- J. Eastwood**, *Life and Thought in the Ancient World*, Philadelphia, Pa., Westminster Press, 1967.
- M. I. Finley**, *The Ancient Greeks: An Introduction to Their Life and Thought*, New York, Viking Press, 1963.
- W. Jaeger**, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Vol. I: *Archaic Greece, The Mind of Athens*, Oxford University Press, New York 1965.
- Ι. Θ. Κακριδής**, 'Αρχαία, 'Εν 'Αθήναις 1929.
- H. D. F. Kitto**, *The Greeks*, Penguin Books, Baltimore, Md. 1968.
- H. I. Marrou**, *A History of Education in Antiquity*, New York 1956.
- J. Robinson**, *Everyday Life in Ancient Greece*, Oxford University Press, New York 1967.

S U M M A R Y

In this study, I have tried to bring to light some interesting aspects and details of family life and education in the ancient world overlooked for a long time. In doing this, my main concern was to show how greatly even our modern society and family can be benefited and taught by a brief study of ancient family and social life. All the information is primarily based on ancient Greek and Latin sources. Needless to say, more emphasis is placed upon the Greek writings and authors like Plato, Aristotle, Aristophanes, Plutarch, Xenophon and Theophrastos.

Restricted by the limits of such an essay, I omitted the chapter of Marriage in antiquity with which, however, I plan to deal extensively at another time.

The essay includes five topics : 1. Procreation of children ; 2. Festivities on the day when a child is born and given his name ; 3. Divinations - Superstitions - Amulets. A short section, in this topic, deals with the religious view and tradition regarding the evil eye and superstition in general ; 4. Procurators of children and Paedagogues ; 5. Education and Training.

New York